

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 002.2(477)“.../20”

В. Я. Фрис
канд. іст. наук
Український
католицький університет

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ КНИГИ В УКРАЇНІ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Висвітлено власну точку зору на проблему періодизації розвитку книги в Україні та запропоновано її оригінальну схему від найдавніших часів до сьогодні, засновану на комплексному дослідженні побутування книги на українських землях. Зокрема, встановлено поділ на п'ять періодів: період сакрального статусу книги (X – перша половина XVI ст.); період десакралізації книги (друга половина XVI–XVIII ст.); період масової книги (XIX – 20-ті роки XX ст.); «радянський» період (30–90-ті роки XX ст.); період інформаційних технологій (кінець 90-х років XX – початок ХХІ ст.).

Ключові слова: період розвитку книги, українська книга.

Книга як явище у всій сукупності проявів не виникло на по-рожньому місці і не існує поза суспільством, його розвитком, особливостями окремих регіонів та соціальних груп, а також поза технологічними винаходами і досягненнями як щось незмінне, статичне. Книга постійно розвивається разом із суспільством, з ним еволюціонує та пристосовується до його вимог. Різноманітні чинники, що впливали на український етнос, впливали і на генезу книги в Україні. Можна з упевненістю сказати, що історія книги віддзеркалює історію народу, і етапи (періоди) його життя накладають відбиток на книгу, яку народ створює на своїй території.

Книга вже давно стала об'єктом уваги наукової спільноти: здійснюються дослідження її історії, розвитку, культури, отже, питання періодизації її як явища наразі є вмотивованим. Власне, як будь-яка періодизація, ця також має свої особливості, умовності та історію: з кінця XVIII, протягом XIX та на початку XX ст. (до 30-х років)

відбувалося активне формування колекцій, дослідження окремих пам'яток, накопичення фактичного матеріалу. Колекції збиралися як приватними, так і державними установами, створювалися музеї, укладалися описи їхніх фондів, видавалися каталоги¹, на засіданнях Археографічної комісії УАН, комісій НТШ заслуховувалися відповідні доповіді, започатковувалися комітети з описування давніх українських книг². Після 1930-го року дослідники книги, створеної на українських землях, на нашу думку, свідомо не торкалися проблем періодизації українських писемних пам'яток, оскільки це могло спричинити не лише заідеологізовані наукові дискусії, а й потягти за собою репресивні заходи.

Загалом вітчизняні книгознавці, як правило, чи мовчки погоджувалися з включенням української книги до періодизації «русской книги», запропонованої російськими партійними істориками, яка спиралася на ще імперські амбіції (і тоді весь масив книг часів Київської Русі «відходив» до «русской книги»), чи йшли за схемою «за століттями»³, чи ж, описуючи якусь книгу або книжковий масив, просто вказували на час виготовлення (бодай приблизно). У випадку розподілу історії книги за «російською» схемою, значна частина книг, створених на землях України, потрапляла до «русского наследия», і тоді молодий український дослідник зі здивуванням довідувався, що весь масив книг, переписаних до XV ст. в Україні, є російською спадщиною (про «українську» спадщину взагалі не йшлося, хоча, якщо підтримувати постулат про «три братніх народи», то мала б існувати як така й «українська» спадщина, втім, «старший брат» ділитися не хотів). Така позиція була офіційною, інші просто не бралися до уваги (вони й донині ігноруються окремими дослідниками); спроби якимось по-іншому подивитися на спадщину Київської Русі просто блокувалися. Поділяючи історію книги «за століттями», дослідники відривалися від конкретних збережених кодексів, їхніх особливостей, зв'язків з іншими давніми рукописними книгами, від фактажу, що міститься в покрайніх записах, історії та середовища, в якому вони створювалися. Такий поділ дозволяв не заглиблюватися в «історичні нюанси», а отже, й не торкатися небажаних тем. Виняток становила так звана «полемічна література» – твори, що виникали у православному середовищі і спрямовувалися проти латинників, реформаційних поглядів та унії. В цьому випадку детально досліджувалися і підкреслювалися умови появи полемічних книг, власне книги

докладно описувалися і подавалися як особливо значимі через їхній «великий вплив на розвиток суспільства». І навпаки, – майже нічого конкретного не було написано про літературу опонентів, зокрема уніатів: про умови її виникнення, поширення ідей, збережені копії книг тощо.

Об'єктивнішим, на нашу думку, став поділ історії книги на більші періоди. Так, Яким Запаско, скажімо, виділяє їх два: „книги княжої доби XI–XIII ст.” (і відразу ж повертається до старої схеми – ділить їх на книги XI, XII, XIII ст.) та „українська рукописна книга XIV–XVIII ст.” (з поділом на XIV, XV, першу половину XVI, другу половину XVI – першу половину XVII, другу половину XVII–XVIII ст.)⁴, хоча в тексті дотримується строгої хронології в розташуванні інформації про ту чи іншу рукописну пам'ятку, не враховуючи її палеографічних та мовних особливостей. Ярослав Ісаєвич у своїй фундаментальній праці „Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми”, у вступному розділі, подаючи інформацію про рукописну книжність і не акцентуючи спеціально на проблемі періодизації рукописної книги, висвітлює історичне тло, на якому розвивалася книга, і виділяє книги X – початку XII ст., XIII – першої половини XIV, XIV, XV, першої половини XVI, другої половини XVI–XVII ст. та XVIII ст.⁵ Далі, і ніби паралельно до історії рукописної книги, Я. Ісаєвич репрезентує історію українського книговидання, поділивши своє дослідження на розділи, назви яких, очевидно, на думку автора, і відображають основні періоди його розвитку: «Початки українського книговидання», «Друкарні України на зламі XVI–XVII ст.», «Дальший розвиток друкарства (1616–1648)», «Видавничі осередки і друкарні другої половини XVII – XVIII ст.», «Українське книговидання XI–XX ст.»⁶

Довгий час займаючись досить невеликим періодом історії української рукописної книги (XVI – перша половина XVII ст.) чи досліджуючи її конкретні епізоди, я мало задумувалася над загальною схемою періодизації. Однак спроба узагальнити інформацію, яка була зібрана в процесі підготовки навчального посібника з історії рукописної книги в Україні⁷, поставила мене перед фактом невідповідності існуючої періодизації та власного досвіду, накопиченого протягом багатолітньої роботи над темою. Багато матеріалів не вкладалося у звичну схему, їх треба було подавати як винятки чи невідповідності, котрі потребували додаткових пояснень. Так прийшло розуміння того, що в українському книго-

знавстві нагальною стала проблема нового підходу до періодизації історії книги в Україні, оскільки стара схема, якою користувалися в радянські часи, не відображала тих якісних та кількісних змін, що відбувалися з книгою на українських землях протягом багатьох століть. Аналіз розвитку самої книги та умов, в яких вона виникла на наших теренах, дозволив дещо по-іншому подивитися і на власне розвиток, і на його періодизацію.

На основі матеріалів, що були в моєму розпорядженні, було здійснено спробу розробити власну періодизацію існування та розвитку книги в Україні і апробувати її в навчальному посібнику⁸. Тепер, не отримавши якихось важливих заперечень з боку наукового середовища, удосконаливши її, більш вагомо обґрунтувавши деякі думки та положення, я пропоную власний погляд на проблемі періодизації розвитку книги в Україні від найдавніших часів і до нашого часу, добре усвідомлюючи, що будь-яка періодизація є умовною.

Над проблемою періодизації історії книги (і національної зокрема), параметрами, які визначають зміну одного періоду іншим, вже досить давно замислюються книгознавці, зокрема польський історик, проф. Криштоф Мігонь⁹. При підході до визначення періодів він пропонує звертати увагу на такі основні зміни (їхні фактичні прояви), що відображаються в історико-книжкових джерелах, та ділити їх на такі групи:

- поява нових елементів у змісті книги,
- поява нових елементів у формі книги,
- зміна в техніці книговиробництва,
- зміна в організації книговиробництва,
- суспільні явища, процеси, що визначають зростання чи спад інтересу до книги.

У своїй роботі я врахувала пропозицію К. Мігоня, що значно спростило систематизацію накопичених фактів, які стосувалися безпосередньо кириличної рукописної книги, переписаної на українських теренах.

Розмірковуючи над новою схемою періодизації розвитку книги в Україні, я виходила з того, що періодом можна вважати цикл, який започатковується виникненням чогось нового, що розвивається, а тоді занепадає. Не важливо, на скільки затягується процес від появи та засвоєння цього нового (в даному випадку – книги) на певній території (в Україні), не вирішальним є термін його роз-

витку, набуття нових рис, зупинення розвитку (спочатку певних параметрів, а тоді й загалом), стагнація та занепад. Про наступний, новий період можна говорити лише у випадку появи знову чогось нового, в першу чергу: 1) у виробництві книги, матеріалах, з яких її виробляють; 2) у відношенні до книги (що певною мірою зумовлювалося першим фактором), у появі нового, в тому числі – змісту.

За моїми спостереженнями, розвиток книги в Україні відбувався нерівномірно, різними за протяжністю в часі етапами, протягом яких з'являлися певні явища, тобто покладалася початок, далі слідували розвиток та занепад. У розвитку української книги зміна періоду припадає на завершення фази занепаду, а початок нового підйому і кожний наступний період є коротшими за попередні. При цьому багато залежить від специфіки наших територій, окремі частини яких з XIV ст. входили до складу різних держав; довгий час була відсутня своя держава. Ці фактори впливали на те, що, розвиваючись в загальному руслі, кожен регіон України мав свої особливості, через що зміни в розвитку книги не завжди відбувалися на різних територіях одночасно.

Загалом у розвитку книги в Україні, на мою думку, можна виділити такі періоди: 1) період сакрального статусу книги; 2) період десакралізації книги; 3) період масової національної книги; 4) період «радянської» книги; 5) період сучасної книги (інформаційних технологій).

Тепер розглянемо детальніше та обґрунтуємо виділення кожного періоду.

Перший період – це період сакрального статусу книги. Він розпочався у X ст. з появою книги на наших теренах, і протривав до середини XVI ст. Це час, коли існувала князівська держава, яка потім поділилася між родичами-князями, а з середини XIV ст. ці землі підпали під владу сусідніх держав. У цей час існує тільки рукописна книга, і лише наприкінці періоду з'являється незначна кількість друків. Перша фаза розвитку книги у цей період проходила під впливом візантійської книжності, яка успадкувала з античності ставлення до книги. Це був період сприйняття творів на слух, або т. зв. «голосного» читання, і, досліджуючи книгу цього періоду, треба пам'ятати, що ця книга читалася вголос, і, за образним висловом М. Мак-Люена, навіть надруковане слово не приносило всіх читачів «замовкнути»¹⁰.

Перша книга, що прийшла до нас, несла Боже слово, і тому

сакральність накладалася й на його матеріальне втілення – книгу, ставлення до якої в той час було надзвичайно побожним (адже цей німий предмет, аркуші якого були змережені значками, передавав Божу волю). До книги ставилися як до святої речі.

На початку цього періоду книга безперервно розвивається, і кожне десятиліття приносить нові назви перекладної та оригінальної літератури, яка переписувалася сотнями книг. З XIII ст., коли поступово занепадає могутня держава (спочатку вона розпадається на менші князівства, згодом її землі загарбують сусіди, храми бідніють внаслідок загального зубожіння та з різних причин втрачають підтримку сильних світу цього), перестає інтенсивно розвиватися і книга. В часи занепаду сповільнюється її розвиток: відсутні нові тенденції та ідеї в оформленні книги, зменшується кількість нових творів та перекладів, однак ще продовжує переписуватися досить значна кількість творів, перекладених та створених в Україні у XII–XIII ст. (їх збереглося багато в копіях саме XIV–XV ст.). На цій фазі відбувається заміна типу письма: устав поступово витісняється півуставом і скорописом, що значно пришвидшує процес виготовлення книги і до певної міри здешевлює її. Позитивним було те, що, не дивлячись на міжусобні війни, які супроводжували процес дроблення Київської Русі, культурне надбання було спільним, і книга, переписана в Києві, Чернігові чи Галичі, однаково приймалася і сприймалася по всій Русі.

Наприкінці цього періоду відбувається стагнація в розвитку кириличної книги: меншає нових творів та перекладів, не нарощується інтенсивність та кількість виготовлення копій, втрачається професіоналізм у їхньому виготовленні, зокрема, книгу починають робити переписувачі з недостатньою фаховою підготовкою, що веде до зниження її якості. Хоча й надалі пишеться багато копій, продовжують ще існувати окремі центри переписування книг, які підтримують давні традиції. Траплялися випадки, коли книгу переписували десь поза таким центром, однак писар, визнаючи авторитет попередників, копіює і покрайні записи, зроблені на пам'ятці з такого центру, що послужила йому протографом. Прикладом може бути Кормча, переписана у XV ст. Вона є повною копією книги, створеної у XIII ст.¹¹ У цей період, навіть у час його завершення, зберігається побожне ставлення до книги як до сакральної речі¹².

Другий період – це період десакралізації книги. Він протривав з середини XVI до кінця XVIII ст. Українські землі тоді були роз-

ділені між сусідніми державами, та, незважаючи на це, українські рукописна і друкована книги мають спільні риси. Період, що починався, коли, за образним висловом Михайла Грушевського, «полум'я реформації спалахнуло солом'яним вогнем»¹³, під час якого співіснує виробництво та використання рукописної і друкованої книги, і який характеризується поступовою десакралізацією книги, свідчить про загальну зміну культурної ситуації. Це період реформаційних віянь, що дійшли й до України, виникнення нового шкільництва, секулярного книжкового репертуару та появи освіченої маси людей, які шукали в книгах відповіді на питання, які ставило життя. Для нього характерним є виникнення та поширення друкарства, що призвело до різкого збільшення кількості однакових книг і появи масової книги. Книгу починають сприймати як візуальний образ, а не лише як твір, що читається вголос, і це, ймовірно, поряд з іншими, стало одним з факторів, що сприяв виникненню цікавого феномена – замість занепаду в Україні з середини XVI ст. і до середини XVII ст. спостерігається розвиток рукописної книги та способів її оформлення. Тут рукописна книга побутувала довше, ніж в Західній Європі, де її занепад (у зв'язку з надзвичайно швидким та інтенсивним поширенням книгодрукування) спостерігається уже в XVI ст. Одночасно українська рукописна книга другої половини XVI ст. суттєво «демократизується»: у цей час і богослужбові книги, і книги для приватного вжитку переписують, в основному, півуставом, який, проходячи еволюцію від форм, наближених до уставу, поступово змінюється, набуваючи більш простого, «демократичного» вигляду. В кінці XVI – на початку XVII ст. відступають на другий план осередки книгописання (особливо в Галичині): книгу починають переписувати (за невеликими винятками) не в давніх сталих осередках фахівці-переписувачі, а представники та вихідці з білого духовенства; цивільні особи у містах та містечках, селах чи маєтках за потребою переписують необхідну книгу, нерідко вона стає єдиною виготовленою там, у тому місці. І при такому масовому переписуванні та, здавалося б, розмаїтті смаків, саме в цей час рукописна книга набуває досить виразних регіональних рис: найбільше виділялися книги Київщини та центральних регіонів України, Волині, Галичини (особливості книг решти регіонів не проявилися так чітко, і вони, здебільшого, тяжіють до якогось із вказаних трьох регіонів)¹⁴.

У той самий час паралельно з півуставом у книгописанні ви-

користуються скоропис, однак книг, переписаних ним, збереглося небагато: в основному це продукція для приватного користування або юридичні тексти (Литовські статuti, сеймові ухвали, збірники повчань і проповідей, твори отців церкви, релігійно-полемічні тексти, конспекти студентів Києво-Могилянського колегіуму тощо). Літургійні книги скорописом не писали, і це зрозуміло – сам процес переписування таких кодексів розглядався як служіння Богові і тому не міг виконуватися канцелярським письмом (його суто світська сфера вживання була чітко обмеженою). Окрім того, така книга мала бути зручною для читання в погано освітлених храмах, та й для того, щоб писати скорописом, потрібно було цьому спеціально вчитися, а такої можливості, судячи з усього, у більшості переписувачів не було.

З кінця XVII ст. робляться нові переклади, створюються нові оригінальні твори, книга рукописна з літургійними текстами невідворотно поступається місцем книзі друкованій, що на той час виходить у багатьох постійних друкарнях зростаючими тиражами. Однак розвиток книговидання в Україні у XVIII ст. дедалі більше перестає бути власне українським. Я. Ісаєвич слушно зауважує, що протягом XVII–XVIII ст. діяльність друкарень України значною мірою відображала культурне життя саме українців, та на кінець XVIII ст. вона дедалі більше зосереджувалася на обслуговуванні суспільних кіл, мало пов'язаних з українською мовою та культурою: друковане слово в цей час обслуговує здебільшого осередки влади і офіційні освітні установи (у Центральній і Південній Україні видаються книжки російською мовою, церковнослов'янськими та «гражданськими» шрифтами, а в Західній Україні – німецькою, польською та французькою мовами латинськими шрифтами¹⁵). Я. Ісаєвич також слушно зауважує, що із занепадом українського друкарства у XVIII ст. значно розширилося книгописання українською мовою¹⁶. Змінюється оформлення книги, її вигляд, змінюється і ставлення в суспільстві до книги – вона поступово з мудрості, яка „промовляє”, перетворюється на утилітарне джерело пізнання.

Третій період – масової книги. Почався наприкінці XVIII ст. і протривав до кінця 20-х років XX ст. Починається він у час, коли було запроваджено нові потужні металеві верстати для друкування, нові способи друку та нові способи виготовлення дешевого паперу. В той час радикально змінюються шрифти, якими друкують нові видання, починають застосовувати принципово інші (в

технічному плані) способи оформлення книги, які змінили її зовнішній вигляд і дали можливість при менших затратах збільшити тиражі, значно здешевили книгу. Книга нарешті стала більш доступною ширшим колам читачів. Переваги нових технологій починають розуміти і в суспільстві. 1798 року виходить «Енеїда» Івана Котляревського, яка поклала початок новій українській літературі, і важко переоцінити значення її для розвитку української нації, як і творів Тараса Шевченка, Руської Трійці та інших діячів кінця XVIII–XIX ст., які, пробиваючись крізь цензуру, досить великими тиражами, долаючи кордони, розповсюджувалися Україною. Бурливо розвиваються періодичні та наукові видання. При друкуванні богослужбних книг шрифти не змінюються, але суттєво змінюється їхнє оформлення. Більш масовими стають видання художніх творів, публіцистики, підручників. Цікаво, що видавці, автори не відразу зрозуміли перевагу та можливості великих тиражів як відносно здешевлення книги, так і стосовно збільшення кола читачів – Букварі, розраховані на широкі маси школярів, з'являються лише у 50–60-х роках XIX ст. і пізніше (окремі з них передруковувалися в часи Першої світової війни і аж до 20-х років XX ст. як представниками січового стрілецтва, так і радянськими установами). Розвиток книги цього періоду був грубо порушений в кінці 20-х – на початку 30-х років радянською тоталітарною системою, при якій було знищено і авторів, і систему книговидавання в Україні.

Четвертий період – період «радянської» книги. Протривав з початку 30-х до кінця 90-х років XX ст. Книга того часу знаходилася під пильним наглядом цензури не лише державної, а й «громадської» – траплялися випадки, коли книга, що була офіційно дозволеною до друку, якійсь особі видавалася суспільно шкідливою, про що у 30–60-х роках повідомлялося в пресі, і починалося цькування автора (пізніше це робилося не так відкрито – зазвичай, коли була анонсована якась цікава книга, а потім вона не з'являлася на прилавках книгарень, – ширилися чутки, що книгу «навіть надрукували», але потім „комусь” вона не сподобалася, і її «пустили під ніж», тобто весь наклад порізали і відправили на переробку як вторинну сировину). Книговидавання розвивалося тоді в жорстких рамках – як командно-адміністративних, так і цензурних. В умовах планової економіки на 5 років наперед визначалися книги, необхідні «народові» (на першому місці стояли праці класиків марксизму-ленінізму, далі – суспільно-політична література, а тоді, за

залишковим принципом, все інше), а надзвичайно цікаві твори та наукові розробки роками чекали на свою „чергу” у видавництвах. При величезній пропаганді та дешевизні книги, підконтрольності компартійному апаратові засобів масової інформації стає цікавим і модним збирати приватні бібліотеки.

Протягом цього періоду було знову проведено докорінну зміну технологій друкування. Для виготовлення друкарських форм застосовуються нові синтетичні матеріали, а також металеві форми. Якість друкованої продукції стає дуже високою. Особливо удосконалився кольоровий друк, що дозволяє видавати великими тиражами дослідження з історії мистецтва з кольоровими ілюстраціями та різноманітні художні альбоми.

Занепад цього періоду почався з розвалом Радянського Союзу, хоча й затримався на пострадянських теренах ще на 7–9 років, протягом яких видавнича та торгова мережі, що були підлагоджені під рамки «радянської» командної системи, ще діяли за інерцією і намагалися втриматися в умовах ринкової економіки на перевиданні популярних у радянські часи книг, які завжди охоче купували читачі і тиражі яких раніше не задовольняли попит, а також за рахунок видань, що в радянські часи з якихось причини не друкувалися. Однак загальне зубожіння, втрата державної підтримки книговидання та видання масових періодичних видань призвели до поступового краху видавничих та друкарських підприємств. Продукція друкувалася на старих, фізично і морально застарілих машинах, які при потребі лагодили місцеві майстри, та на папері надзвичайно низької якості – щось середнє між газетним (радянських стандартів – жовтувато-сірий, який швидко жовтів, кришився) і обгортковим (також радянських стандартів – сіруватий або жовтуватий, з рапатою поверхнею, який за півроку остаточно жовтів і починав кришитися). На такому тлі в Україну масово почала надходити друкована продукція з Росії, де величезні прибутки з продажу нафти дали можливість закупити відповідну сучасну друкарську техніку, і за рахунок величезних тиражів, якісного друку та вдало підбраного репертуару конкурувати з українськими видавцями.

П'ятий період – період сучасної книги, або, можна сказати, період інформаційних технологій. Розпочалося поступове відродження української книги в самому кінці ХХ ст. Цьому значною мірою сприяла позиція громадськості, проведення видавничих фо-

румів та виставок, і, як тільки почала видаватися якісна продукція, а в населення з'явилися, хоча й незначні, кошти, книги українських видавництв почали охоче купувати. Значну підтримку видавничій справі надають вищі навчальні заклади, які купують значні партії підручників, а також наукову літературу, монографічні дослідження для своїх бібліотек, на кафедри. Відповідно змінився і зміст книжок – це нові підручники, зазвичай розроблені молодими дослідниками та викладачами, наукові дослідження сучасних учених. До обмеженого переліку зарубіжних авторів, дозволених до друку в попередній, «радянський» період, додалася велика кількість перекладів українською мовою творів зарубіжних авторів, які писали та пишуть для дітей і дорослих, а також наукові дослідження, що в попередній період не видавалися з різних міркувань.

У цей період у нас відбулася зміна технологій в галузі друкарства за рахунок застосування комп'ютерної техніки, яка, в свою чергу, розширила видавничі можливості та потягнула за собою використання високоякісного паперу. Завдяки цьому на вищий щабель піднеслася і якість друкованої продукції. Тепер видавництво може поміститися в невеличкому офісі чи помешканні, малі тиражі оперативно друкують на портативній множувальній апаратурі; великі тиражі передаються в друкарні, які тепер також мало нагадують ті величезні приміщення з громіздкою технікою, – технічне обладнання компактне, не займає багато місця, що значно здешевлює продукцію. Окремі видавництва чи автори розміщують свою продукцію в Інтернеті, чим, здавалось би, заперечують потребу у використанні паперу, друкуванні. Але, як показала практика, користувачі зазвичай приймають до відома цей твір, у кращому разі пробігають текст очима, використовуючи його чисто «технічно», однак, при зацікавленні темою чи самим твором, його, як правило, купують у книгарні або, при відсутності друкованого варіанту, роздруковують і читають «з паперу». І хоча книзі, у черговий раз, пророкують занепад і перехід у розряд музейних експонатів, думається вона ще надовго затримається і на полицях бібліотек та книгарень, і в щоденному побуті.

Підсумовуючи можна сказати, що ми свідомо залишили поза рамками досліджень деякі особливості книги, що виникали в межах запропонованої схеми і, на нашу думку, суттєво не впливали на загальний розвиток книги того чи іншого періоду. Ми також усвідомлюємо, що запропонована схема розподілу розвитку книги

в Україні, звичайно, не включає в себе низку параметрів, які уважний дослідник зможе запропонувати додатково і які, ймовірно, можуть змістити часові рамки певних періодів. Можливо, хтось запропонує поділ за ознаками, які виникали і згасали протягом того чи іншого періоду і які спричинять розподіл на менші часові проміжки. Ми радо сприймемо зауваження та аргументовану критику цієї схеми.

¹ Напр.: Описание славяно-российских рукописей графа Ф.А. Толстова / Изд. К. Калайдович и П. Строев. – М., 1825; *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. – СПб., 1842; *Лилеев М.* Описание рукописей библиотеки Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880; Каталог книг, принадлежащих Одесскому славянскому благотворительному обществу и хранящихся в городской публичной библиотеке / Сост. М.Г. Попруженко. – Одесса, 1890; *Мочульский В.Н.* Описание рукописей В.И. Григоровича. – Одесса, 1890; *Петров Н.И.* Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3; *Он же.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 189–1904. – Вып. 1–3; *Свенцицкий И.С.* Церковно и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове. – СПб., 1904; *Він же.* Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича. – Л., 1906–1911. – Ч. 1–3; *Свенцицкий И.С.* Опись музея Ставропигийского института во Львове. – Львов, 1908; *Сецинский Е.* Музей Подольского церковно-исторического археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – Вып. 2 : Опись предметов старины; *Трипольский В.* Полтавское епархиальное древлехранилище. С приложением снимков. – Полтава, 1909; *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки императорского университета св. Владимира. – К., 1910; Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей.. – Одесса, 1910 – Вып. 1 : Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма / Описал А.В. Рыстенко; *Яворский Ю.А.* Описание рукописей императорской Александровской Киевской гимназии. – К., 1914; *Лебедев А.* Рукописи церковно-археологического музея Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1; *Гординський Я.* Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові. – Жовква, 1927. – Вып. 1; *Свенцицкий И.С.* Опис рукописів. I. Кириличні пергаменти XII–XV в. – Л., 1933 та ін.

² Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Вып. 4, ч. 52. – С. 15–16.

³ *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – 183 с.

⁴ *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Л., 1995.

⁵ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 52–61.

⁶ Там само. – С. 67–419

⁷ *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – Л, 2003.

⁸ Там само – С. 15–17.

⁹ *Migon K.* Bibliologia w świetle // Wiedza j książce w nauce I dydaktyce. Konferencja. Warszawa 16–17 listopada 1999 r. Warszawa, 2000. – S. 10–25.

¹⁰ *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. – К., 2001. – С. 140.

¹¹ *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – С. 65.

¹² Посереднім підтвердженням думки про побожне ставлення до книги є зображення на чисельних українських іконах XVI ст., де смертні книгу тримають руками, загорненими в покривало.

¹³ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Л., 1912.

¹⁴ Про це детальніше див.: *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – С. 109–120.

¹⁵ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 393.

¹⁶ Там само.

Summary

The article shows an independent position of the author as to the problem of periodisation of the development of the book in Ukraine. The researcher offers her own scheme of periodisation of the book history of Ukraine from the ancient times up to nowadays that was worked out on the basis of a complex investigation. In particular, the author stands for the 5 periods in the history: the period of the sacral status of the book (X – 1st half of XVI cent.), the period of desacralisation of the book (2nd half of XVI – XVIII cent.), the period of the popular book (XIX – 20s of XX cent.), the “Soviet” period (30s – 90s of XX cent.), the period of informational technologies (end of 90s of XX – beginning of XXI cent.).

Key-words: the period of the development of the book, Ukrainian book.